

THE BULGARIAN WOMAN - HUNDRED YEARS ROLE REPERTOIRE

Abstract: The article presents the development of role-playing repertoire of Bulgarian and outlines the transformations in its socio-economic situation in the last 100 years. It answers the question "How are changing the social roles and the place of women in Bulgaria in the last century?".

Author information:

Todorka Kineva

Assist. PhD at University of National and World Economy

 Bulgaria

Keywords:

Bulgarian woman, role repertoire, family, economy.

В МЕСТО УВОД

Написването на настоящата статия е мотивирано от видео и материал, озаглавен „Как се е променила българката през годините” (публикуван в www.vesti.bg, 21.12.2015). В него е направен исторически очерк на визията и облеклото на българската жена. Материалът всъщност показва промените и развитието на българската женска мода в нашата история, като се базира на женски образи от емблематични български филми.

Видно е как се е преобразявал външният вид и мода при жените в България, но как се е модифицирал техният ролеви репертоар¹ и съпътстващите го социални взаимодействия и отношения? Как се е променяло мястото и участието на жената в семейството и икономиката? До какво са довели мащабните политико-икономически трансформации в България (от последното столетие) по отношение на жената и мястото ѝ в обществото? Това са само част от въпросите, които са важни, когато се анализират социалните роли и социално-икономическото положение на българската жена.

Основната цел на статията е да проследи промените в ролевия репертоар на българката, както и да очертае основните промени в нейното социално-икономическо положение през последните 100 години (началото на XX – началото на XXI век).

Основната ми теза е, че социално-икономическото положение и ролеви репертоар на българката през последните 100 години² търпят дълбоки и съществени промени. Историческото им проследяване в българското традиционно и модерно общество по същество разкрива базата и конструктивните стълбове, върху които се изгражда образът на еманципираната жена, характерна от втората половина на XX в. насам. Политическите, икономическите и социалните промени в България през последното столетие доведоха до постепенното излизане на жените от патриархалния модел и вливането им в гражданския модел на европейска демокрация и развито общество в края на XX и началото на XXI в.

Запознаването, макар и частично, с богатата литература, проследяваща развитието на българското стопанство и семейство в отделните исторически етапи, дава възможност да се очертае обща картина на статуса, социалния дълг и обществената значимост на жените. Проследявайки историята, мястото на жената в обществото може да бъде представено като преминаващо през три идеологически доктрини, всяка от които оставя следа върху образа и

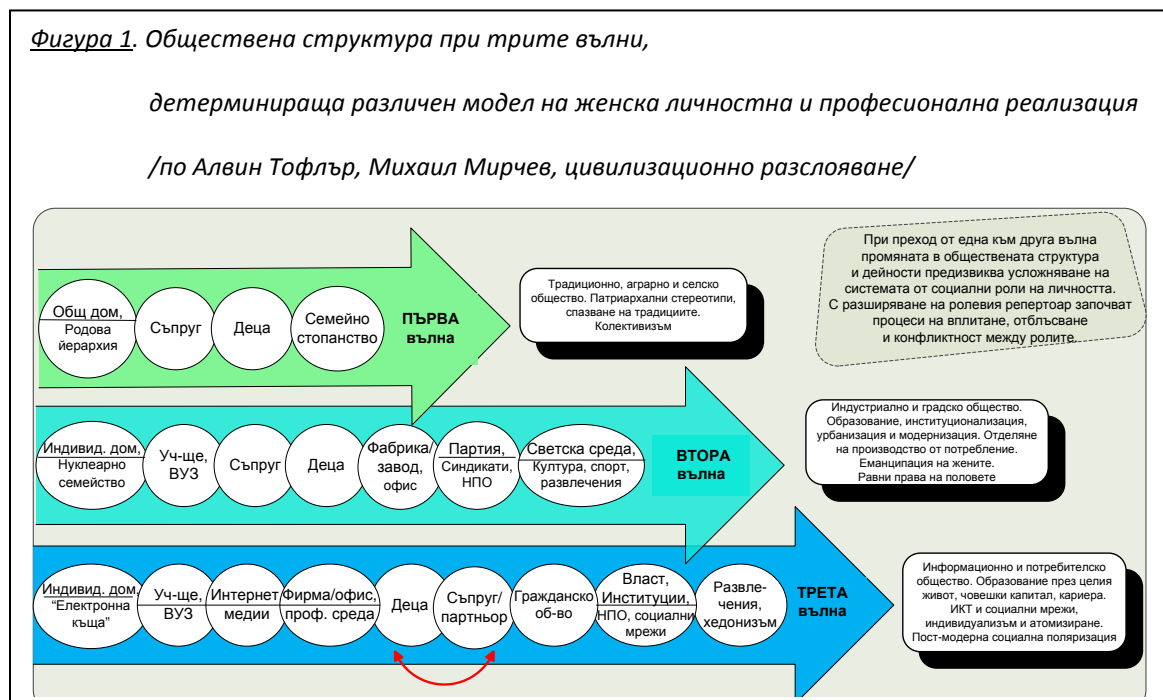
¹ Под „ролеви репертоар” се разбира съвкупността от социални роли на личността.

² Столетие, изпълнено със стратегически важни събития за България – Първа (1914-1918 г.) и Втора (1939-1945 г.) световни войни, Деветосептемврийски преврат (1944 г.), Десетоноемврийски пленум от 1989 г. и приемането на България за пълноправен член на Европейския съюз (2007 г.).

историята на жените, върху процеса им на еманципация в отделните етапи на обществено развитие, а именно:

- *консервативна доктрина*, при която жената се приема като неравна на мъжа поради различните качества и характеристики на половете. Етап, в който двата пола участват в различни трудови дейности и сфери, поради тяхната биологико-физическа и природно-сетивна обусловеност. В основата на този етап стои патриархализмът и традиционализмът;
- *социалистическа*, издигаща принципа за материално и социално равенство, за справедливост и солидарност в обществото. Период, в който практически се разгръща юридическата и реалната еманципация на българката;
- *либерално-демократична*, постановяваща равенство и равно партньорство на половете във всички сфери на институционалния, икономическия и социален живот на обществото – постигане на равенство чрез закона, гарантиращ еднакви законоустановени личностни права, социална и гражданска свобода, независимо от пола³.

Преходите от един тип обществено управление към друг, от едни стопански отношения към други, от един тип общество към друг, водят, по думите на Максим Мизов, до социални промени, предефиниращи голяма част от социалните нрави и обстоятелства, сфери и дейности, в които жените имат определени права и обществен статут.⁴ Докато до началото на ХХ в. периметърът на действие и реализация на българките е ограничен до тяхното семейство, бит и стопанство, то с повишаване на тяхното образователно равнище, професионална ангажираност

и навлизане в обществената сфера – техният спектър от роли, т.е. ролеви репертоар, се разширява, поведенческите и ролеви модели се променят, ролевите конфликти⁵ се задълбочават.

³ Редица български и европейски правно-нормативни документи регламентират (поне на теория и хартия) равенство на половете. Друг е въпросът дали тези закони и наредби се изпълняват и прилагат по отношение правата на жените, още по-друг е и въпросът – дали има контрол за спазването им, както и санкции при незачитането им.

⁴ Виж: Мизов, М. Българката, преходът към демокрация и властта. В: Пачкова, П., Ан. Николова и Г. Попова. Съвременната жена – роли и образи. Благоевград, УИ „Неофит Рилски”, 2010, с. 15-28.

⁵ В ролевия репертоар на личността възникват конфликти, следствие от това, че невинаги изпълняваните

Социалните трансформации в българското общество през последното столетие доведоха до постепенно увеличаване на активността и участието на жените в отделните обществени сфери. На фигура 1 е представена обществената структура през трите цивилизационни вълни (по Алвин Тофлър), която до голяма степен предопределя модела на женска реализация⁶.

КРАТКА ПРЕДИСТОРИЯ⁷

Житейският път, роли и функции на българската жена преди индустриалната революция и зараждането на капитализма в България се опосредстват най-вече от бита и семейството. В този период тя е почти изцяло съсредоточена и заета в домашните грижи и семейната общност. До голяма степен причините за това се крият в семейния модел – големи, разширени и колективистични семейства, като в тях едновременно се извършват стопанските и социални функции на хората, работещи в едно общо стопанство.

За обществено дефинирания статус на жената тогава се добива представа от нейния ролеви репертоар, обхващащ три основни функции, предопределящи социалните ѝ роли:

- майка и възпитател – раждаща и отглеждаща деца, формираща личните качества, възпитание, поведение и светоусещане на децата;
- съпруга и домакиня – подкрепяща и подпомагаща съпруга си (вкл. и като трудов партньор/съдружник); вярна и предана на него и семейната общност; поддържаща и грижеща се за домакинството и бита, изпълняваща домакинските задължения;
- работник и трудеща се в семейното стопанство, работа на полето, работилницата или магазина и подпомагаща дейността на мъжа си по набавянето на средствата за живот. Трудовата социализация в прединдустриалното общество се извършва не чрез образователните институции, характерни за съвременното, а чрез поколенческото предаване на занаята и професията.

Липсата на свобода и избор при изпълнение на ролевия репертоар в този период е и една от основните разлики на жените от XIX в., в сравнение с тези от XX и XXI в. Резултатът? Ролевите конфликти на тогавашната жена не са ясно открити поради ограничения ѝ обхват на действие почти и изцяло в семейството. Тъй като цялата ѝ дейност и активност е съсредоточена в него – ролевите позиции се преплитат и сливат, няма ясно разграничаване между времето за и изпълнението на семейните и съответно на трудовите роли.

В условията на преминаване от земеделско към буржоазно общество жената постепенно навлиза в обществено производителния труд. Икономическото развитие води до постепенно излизане на българката от „крепостта“ на дома, до нейното „откъсване“ от тесните рамки на семейния живот и до включването ѝ в капиталистическото манифактурно производство и обществен живот. А в новото буржоазно общество – и до разширяване на ролевия ѝ репертоар и реализация.

социални роли са съвместими, а и понякога не са възприети като ценност и приоритет. За същността и класификациите на ролевите конфликти виж: Стоянова, М. Конфликтите през призмата на социологията. С., Издателски комплекс – УНСС. Второ допълнено и преработено издание. 2014. 421 с.; Kineva, T. Role conflicts – essence and practical projections. In: Advances in Bulgarian science '2014. S., National Centre for Information and Documentation, 2015, pp. 41-47.

⁶ Авторът на статията е разработил типология на моделите за съвременна личностна реализация на българките. Виж: Кинева, Т. Съвременната българка и колизията „семейство-работа“. В: Научни трудове на УНСС – Том 2-3/2015, част втора. С., Издателски комплекс – УНСС, 2015, с. 213-248.

⁷ Преди да се подходи към българката от XX в. е необходимо накратко да бъде очертан статуса ѝ преди това.

ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

Жената и семейството

Междуполовите отношения в следосвобожденското буржоазно българско общество постепенно се изменят под напора на капиталистическите отношения и икономическите дейности, в които участие вземат и жените. Обществено-икономическите промени водят до свиване на българското семейство – спада числовата големина на семействата⁸ и те започват постепенно да се нуклеаризират (първоначално сред съсловията на занаятчиите и търговците). От началото на века се наблюдава и намаление на раждаемостта.⁹

Въпреки разширеното си участие в общественото производство и повишеното образователно равнище, жените продължават да бъдат ограничавани, като се борят не само срещу законите (за равни на мъжете права), но и срещу традицията, отреждаща техните социални роли¹⁰. Теза, която съдържателно разкрива патриархалната черупка на наследената българска културна и нравствена система, предопределяща бавните темпове на развитие на т.нар. женски въпрос и равноправие. Българките в буржоазното общество все още биват подвластни на старите патриархални стереотипи за мястото и функциите им в семейството. Това положение се отразява и в обществената представа за жената, предимно съсредоточена в домакинска работа, грижи за мъжа и отглеждане на децата.

Майчинството в този период е изключително семейна и родова функция и грижа. То продължава да не се възприема като социална функция на жената и като отговорност на обществото, поради което липсва държавна закрила и подкрепа на майчинската функция на жените. Въпреки приетия *Закон за женския и детския труд* (1905) отпуските за раждане остават твърде минимални¹¹. В същото време в буржоазна България няма изградени детски домове, ясли и градини, които да подпомогнат майките при отглеждането на техните деца. Жените се озовават в ситуация, в която трябва сами да търсят начини и помощ за съвместяването на семейните и трудови роли и функции. Може би затова някои изследователи твърдят, че „до края на буржоазния период жените работнички и служещи не можеха да съчетават майчинството с професионален труд в продължителен период от отглеждането на децата или въобще”¹².

Така в края на 30-те години на XX в. ситуацията на българската жена е сложна и противоречива, доминирана най-вече от патриархалните традиции за мястото на жената в семейството и обществото, но това не означава, че тя е била безправна, безвластна и без право на глас при взимане на семейни решения.

Едно от културните и цивилизационни разделения, които се формират в този период са тези между градското и селско население. Градският начин на живот променя не само материално-битовите условия на семейството от гледна точка на по-големи възможности за снабдяване с храна и стоки за бита (улесняващи домакинските задължения на жените), но и по отношение на по-лесен и бърз достъп до здравеопазване и образование, до социално-културна дейност – чрез създадените кина, опери, театри, библиотеки и читалища. Все възможности, от които се възползват най-вече българите, живеещи и работещи в градовете.

⁸ За първите четири десетилетия на XX в. селските домакинства с над седем и повече членове намаляват с над 60%, за сметка на увеличения дял на тези с 2, 3 и 4 членове.

⁹ За тенденциите в раждаемостта в България Виж: Жекова, В.. Социални норми и традиции в репродуктивното поведение на българите през втората половина на XX в. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”, 2002, с. 33-72.

¹⁰ Даскалова, Кр. Феминизъм и равноправие в българския XX в. В: Майки и дъщери. С., Полис, с. 82.

¹¹ В порядъка между 40 и 80 дни, като тези отпуски се заплащат минимално от страна на работодателя.

¹² Динкова, М. Съвременното българско семейство. С., Издателство на Отечествения фронт, 1976, с. 88.

Жената и икономиката

В началото на XX в. българското население продължава да бъде съсредоточено най-вече в селата¹³ и да се изхранва чрез земеделска работа. Женският труд се ползва предимно в селското стопанство. Индустриализацията в България се движи със слаб темп на развитие. За икономически напредък може да се говори чак в следвоенния период, когато икономическото развитие на страната по същество предефинира и ролите и мястото на жените в икономическия и обществен живот.

През второто десетилетие на XX в., когато избухват Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, голяма част от местата в работилниците, магазините и администрациите (пространства, доминирани почти изцяло от мъжете) се заемат от жените и децата, тъй като мъжете воюват. Именно войните, по думите на Катя Владимирова, са една от основните предпоставки за включването на жените в общественото производство и в т.нар. мъжки професии¹⁴. Темповете на индустриализация също подпомагат навлизането на жените в производителния труд, в отговор на нуждата от голям трудов ресурс за новооткритите работни места, както в индустриалното производство, така и в сферата на забавлението, където се създават нови форми на социален живот (опери, кина, театри, ресторанти, изложби, спортни занимания, паркове, плажове и др.). С появата на този вид места за забавление и отдих – типично „мъжките и женски пространства”, характерни за обществото от XIX в., изчезват, за да се слоят в общи пространства за социално общуване и комуникация, диалог и дебат, споделяне и обмяна на идеи и възгледи.

Чрез участието си в индустриалното производство жените усвояват и упражняват професии, недостъпни им доскоро. След Първата световна война голяма част от икономически активните жени влизат в заводите на леката промишленост. Друга част се насочва към административните звена и организации, в новите чиновнически професии на телефонистки, счетоводителки, машинописки, секретарки и др.

Еволюцията и еманципацията на женския статус през първата половина на XX век е обусловена от навлизането на жените в общественото производство. При капитализма в България всъщност се осъществява качествена промяна в ролите на мъжа и жената в българското семейство и стопанство. Новите начини на производство, разделение на труда, разменно парично стопанство и трансформацията на колективния в индивидуален труд водят до изменение както на икономическото, така и на социалното положение на българката – на нейното поведение, роли и дейности.

В първата половина на XX в. по същество се осъществява пресичане и сблъсък на традиционните и новите модерни представи за начина на живот и работа, както и като условия, в които се заражда трансформацията на българско народностно съзнание и култура към мястото и ролевите позиции на жената в обществения живот.

¹³ Данните на НСИ за структурата на населението по местоживееене по години на преброяванията (1900-2011) сочат, че 80% от българското население в началото на XX в. е селско. Тенденцията за мнозинство на селското население (дял около 75-81%) в България се запазва почти до 50-те години. В резултат на вътрешната миграция и индустриализация пропорциите се обръщат, като се увеличава относителният дял на градското население за сметка на селското, което през последното десетилетие на века достига до около 33%. НСИ. Справочник Преброяване 2011. С., 2012, с. 21. Виж и Национален доклад за България – 2011 на МТСП.

¹⁴ Владимирова, К. Разширяване полето на труд на жените: възпроизводство и професионална реализация. В: Даскалова, Кр. и Т. Кметова. Пол и Преход 1938-1958. С., Център за изследвания и политики за жените, 2011, с. 279-298.

ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК

Житието и битието на българките в този период са предмет на изследване от редица български и чужди изследователи на социалистическото семейство, общество и култура¹⁵. Анализирайки реструктурирането на обществото и семейството, проследявайки процесите на модернизация, на променящите се обществени отношения и идеология, те всъщност индиректно очертават променящия се женски образ.

Средата на ХХ в. бележи фактичката индустриализация и модернизация на България. По същество се разгръща Втората вълна (по Алвин Тофлър) у нас – българското общество става индустриално. Заедно с това се извършват редица трансформации – образователната система става масова и достъпна, семейството се оформя като нуклеарно, нараства се броят и големината на фабриките/предприятията, започват процеси на урбанизация и нарастване на градското население, масово производство на еднотипни стоки и т.н. Алвин Тофлър детайлно определя една от характеристиките на индустриалното общество, а именно отделянето/разделянето на сферите на производство и потребление, за разлика от хората от Първата вълна, които произвеждат за собствено потребление. В България в действителност производството се масовизира – храни, дрехи и други стоки, както и услуги, стават достояние на пазара, за всички, срещу заплащане. Производството за собствено потребление в индустриалното общество многократно намалява своите размери. В този период се формира и „нов обществен характер“ на половете – променят се ролевите статуси и стереотипи на мъжете и жените.¹⁶

Процесът на еманципация на българската жена от 40-те и 50-те години на ХХ в. е добре да бъде представен като подготвен, организиран и моделиран от тогавашната система, а не като спонтанен процес и явление. По същество тогава се поставя базата, върху която започва същинската еманципация на жените, като резултат от променените закони и правила в полза на така заветното/характерно „издигане мястото и ролята на жената“. Предприетите промени по посока на юридическо равноправие на жените фактически изменят обществените нагласи и стереотипи към модела на женската реализация – както в семейството и професията, така и в културния и обществен живот.

Жената и семейството

Новите професионални ролеви позиции на българката в общественото производство, както и нейната социална активност, характерни за социалистическото общество, изменят нейната семейна реализация. Напр. ролята ѝ на *домакиня* и по-точно домашната ѝ ангажираност в организацията и потреблението на семейството претърпява изменение, тъй като намаляват обемът и характерът на домашния труд. Докато в буржоазния период жената е тази, произвеждаща голяма част от продуктите за изхранването и обличането на членовете на семейството, то в социалистическото общество тя частично се освобождава от производствената и преработващата си дейност – резултат от цялостната политика за отраслова структура на общественото производство; за електрификация и водоснабдяване в страната; за производство на хранителни и текстилни продукти, както и производство и внос на битова техника¹⁷.

По отношение на майчинската роля също се наблюдава напредък – тя се признава за социална функция, както и за отговорност на общественото управление. За това съдим от

¹⁵ Мария Динкова, Красимира Даскалова, Татяна Стоичкова, Ана Лулева, Улф Брунбауер и др.

¹⁶ Тофлър, Ал. Третата вълна. Изд. къща „Пейо Яворов“, 1991.

¹⁷ Данните от ЕСИ „Жената в стопанския, обществения, културния живот и в семейството“ (1969) регистрират, че близо 64% от жените имат пералня, а 39% имат готварска печка. Това по същество са основните уреди, подпомагащи домашния неплатен труд. С хладилник разполагат 35% от жените, а с прахосмукачка – близо една четвърт от тях.

Конституцията на Народна република България от 1947 г. (чл. 72), както и от чл. 37 на Конституцията от 1971 г.¹⁸ За разлика от предишното общество, в което майчинството е индивидуална, семейна и родова отговорност и грижа, в новия тип общество се набляга на държавната подкрепа и обществена закрила на жените в ролята им на майки. В тази посока са реализирани редица мерки, чиято помощ и положителни влияния трудно могат да бъдат отречени и оспорени – напр. предоставяне на отпуск по майчинство (платен и неплатен), който е един от най-продължителните в сравнение с другите европейски страни; средства за издръжка на майките-студентки; еднократни помощи при раждане на всяко дете; детски ясли и градини, в които се настаняват децата само на работещите майки; откриване на множество родилни домове, в които се извършват безплатни акушерски и медицински грижи (това води до промяна на родилното поведение и нагласа на жените).

Социално-икономическите промени от втората половина на XX в. оказват съществени промени върху семейството и по-точно:

- *големината на българските семейства*, намаляващи своята численост – селските и разширени семейства, характерни за обществото от Първата вълна се превръщат в семейства от градски тип; в нуклеарни, които се отделят в отделно домакинство; в семейства, все по-често живеещи в малки като квадратура апартаменти, а не в големи селски къщи;
- *спад в раждаемостта* и свиване на детеродната норма – резултат от урбанизацията като следствие от модернизацията, от професионалната заетост на жените, както и от стремежа им към по-високо образование. Статистическите данни регистрират, че в средите на средната класа семействата имат средно по 2 деца, т.е. осигуряват единствено простото възпроизводство. Влияние върху репродуктивното поведение оказва и законната възможност на жената да прави аборт (1957 г.);
- *съпругески отношения* – осъществява се демократизиране на женския статут, като жената вече има равни на мъжа права при разпореждане с имущество и капитали на семейството (придобити по време на брака), право за избор на фамилно име и др. доскоро непознати „привилегии”, очертаващи равнопоставеността на съпрузите.
- увеличаване на *извънбрачните раждания и абортите* – това е емпирично доказателство за радикално смекчаване на моралните норми в българското общество.

С основания някои изследователи (Михаил Мирчев, Марта Сугарева и др.) посочват, че българките са едни от най-рано и най-всестранно еманципираните жени в Европа – още от времето на социализма, от десетилетията на 60-80-те години. Разбира се, това има и своята обратна, негативна страна. Професионалната и лична реализация е обвързана, от една страна, с високо удовлетворение и висок статус на жената, но от друга – с роли противоречия и конфликти, продиктувани от трудната съвместимост между социалните роли в частното и обществено пространство.

Поради това се предприемат действия, подпомагащи жените за съчетаване на трудовия и майчински дълг чрез услуги, облекчаващи женския труд в семейството. Държавната политика предприема курс към институционализация на грижите за жените и децата, която през втората половина на XX в. се разраства – създава се гъста мрежа от безплатни детски градини, родилни домове, лекарски грижи, кръжоци и занимания, детски и обществени кухни, столове по месторабота, парични надбавки за жените с деца, множество ателиета за битови услуги и др.

¹⁸ „Жената-майка се ползува с особена закрила и грижи на държавата, на стопанските и обществените организации, като ѝ се осигуряват отпуск преди и след раждане при запазване на трудовото ѝ възнаграждение, безплатна акушерска и медицинска помощ, родилни домове, облекчаване на труда ѝ, разширяване мрежата на детските заведения, на предприятията за комунални и битови услуги и за обществено хранене”.

Промените в начина на производство и преминаването от частна към колективна собственост трансформират българското семейство и съответно ролята на жената в него. Буржоазното земеделско и собственическо семейство като производствена единица е сменено с нуклеарното семейство, което по същество е потребителско. Измества се основната функция на семейството, респективно на жената в него – от стопанско-икономическа, характерна за досоциалистическия период към репродуктивна и сексуална; родителска и социализаторско-регулативна; духовно възпроизводителна и психоемоционална¹⁹.

Жената и икономиката

Индустриализацията, промените в материалното производство, развитието на услугите, както и нуждата от работна сила в България в този период са главните фактори, довели до масовото и ударно навлизане на жените в стопанско-професионалния и обществен живот. Те стават активни и реализиращи се чрез професия. Традиционната структура на заетостта се променя. Доказателство за това може да се намери в наличните данни за професионалната структура на женската заетост, която за близо 25 г. се променя драстично – от селско стопанство към професии в индустриални, строителни и транспортни предприятия, към държавни и административни институции, към културни, просветни и здравни организации.

През 70-те години по-голямата част от българките работят в шивашката (82% от всички работещи са жени), текстилната (72% жени), кожухарска и обувна (63% жени), полиграфическата (62% жени), хранително-вкусовата (51% жени) и др. промишленост, както и в държавните структури и учредения, здравеопазване, наука и просвета, култура и изкуство, търговия и др.²⁰ Въпреки това, не са изключение и жените в тежката индустрия, жените с професии на кранисти, електромонтьори, шлосери, трактористи, строителни работници, шофьори, кондуктори и др.²¹

През втората половина на XX в., в условия на планово-централизирана икономика, делът на работещите жени в България значително се увеличава, като към края на 80-те години според някои изследователи достига близо 70%²². Това говори за изключително високата трудова ангажираност, за професионализация и личностна реализация чрез труд, образование и публична активност, за съответни обществени предпоставки и стимули за истинска женска еманципация. Животът на еманципираната жена в този период се обособява в две допълващи се и същевременно противопоставящи се сфери: семейната (интимна, лична, до известна степен колективна) и публичната (трудова-професионална реализация, личностно-индивидуална изява) – създаващи основата и условията за потенциални ролеви конфликти на жените – конфликти между ролята „майка“ и „работеща“, „работеща“ и „съпруга“.

Издигането на мястото и ролята на жената в трудово-професионалния живот същевременно е подкрепено и от културата и идеалите на социалистическото общество. За разлика от културата на буржоазното общество, предопределяща ролята на жените като майки, домакини и пазителки на дома, новата култура поема курс към извеждане като приоритетни обществено значимите и идеологически натоварени социални роли – тези на „*трудоженички*“,

¹⁹ Спасовска, Л. Семейството. Социологически очерк. С., Партиздат, 1980, с. 160-188.

²⁰ Данните са цитирани по Зарчева, Л. Участието на жените в общественото производство. В: Духтева, П. и Д. Герова (съст.). Българката. С., Партиздат, 1973., с. 141-151.

²¹ За участието на жените в отделните отрасли на промишлеността виж Рангелова, Р. Промени в икономическия и социалния статус на жените в България (1938-1958). В: Даскалова, Кр. и Т. Кметова. Пол и преход: 1938-1958. Фондация „Център за изследвания и политики за жените“, С., 2011, с. 13-38.

²² Виж: Мирчев, М. Социална динамика и цивилизационно разслояване. Възпроизводството на населението, човешкия капитал и трудовите ресурси в България. С., М-8-М, 2009, с. 245.

„боркини“, „активистки“²³ или още, жената като „строителка на социализма, майка-героиня, като „променящо“ се социално същество, разпределяща своя живот между обществената и домашната сцена – в къщи раждаща и отглеждаща деца, активна в обществената сфера и професията“. В десетилетията на социалистическо развитие жената бива обрисувана като „прогресивна сила, която има особена роля в преобразуването на обществения и всекидневен живот, в създаването на „новия човек“ и „социалистически начин на живот“.²⁴

През втората половина на ХХ в. се извършва отделяне на сферите на производство и потребление, осъществява се практическо разделяне между семеен и професионален живот при голяма част от жените. Новите професионални ролеви позиции на българките в общественото производство, както и тяхната социална активност изменят тяхната семейна и майчинска реализация.

КРАЯТ НА ХХ И НАЧАЛОТО НА ХХІ В.

Семейната и професионална реализация на българката за пореден път търпи промяна в процеса на преминаване към демократична форма на управление и пазарна икономика. Реформите от 90-те години на ХХ в. радикално разтвориха хоризонта към нови ценности и морал, идеали и стремежи, култура и светоглед на българските граждани. Вместо да постигнат обаче възход и развитие, финансова стабилност и икономически растеж, благоденствие и висок социален статус на населението – водят до социална несигурност, до социална поляризация, до нездравословни пропорции на бедни-богати, образовани-неграмотни, икономически заети-безработни, реализиращи се-деградиращи, равноправни-дискриминирани.

Жената и семейството

Икономическата криза и високото равнище на безработица сред жените в първите години на Прехода оказаха негативни влияния върху брачно-семейната институция и семейни отношения, респективно върху статуса на жените и репродуктивното им поведение. Данните за нагласите и очакванията на безработните българки (регистрирани в ЕСИ „*Безработицата при жените (социално-демографски последици и проблеми)*“, проведено през 1992 г. от Института по демография при БАН) и подробно коментирани от Геновева Михова²⁵ и Лиляна Спасовска²⁶ са красноречиви. При неомъжените безработни жени се наблюдава *отказ от сключване на брак* – данните сочат, че само 24% биха сключили брак, за сметка на 11%, които ще отложат тази стъпка. Тревожен е делът на жените, които изобщо няма да се омъжат – близо 25%, както и големият дял на жените, неможещи да преценят какво ще правят (21%) и тези, неотговорили на този въпрос. Подобна констатация поражда един много важен въпрос „*Какво кара всяка четвърта жена категорично да отказва да сключи брак?*“? Вероятно част от тях желаят да се посветят на професия и кариера, други не вярват в брака като институция, трети пък предпочитат да живеят на семейни начала, четвърти – поради материални и финансови съображения не желаят да се обвързват. Интерес буди и големият процент жени, които не знаят какво ще правят. Оказва се, че целият икономическия и културен шок от началото на Прехода обръква представите и нагласите на жените за брак и семейство.

Високата безработица се оказва причина и за конфликти между съпрузите и децата – вследствие от нея 39% от жените и 30% от мъжете декларират *влошени отношения и конфликти* в семействата си. „Де факто“ семейните отношения стават проблематични най-вече от материалните и финансови проблеми, съпътстващи началото на промените. Изследването

²³ Димитрова, М. и Т. Коцева. Равенството на гражданите и неравенството на жените. Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation, 1999.

²⁴ Стоичкова, Т.. Жените в социалистическа България – образи и политика. // *Nota Bene*, № 12 (2009).

²⁵ Михова, Г.. Семейните отношения при безработица. // *Население*, 1995, бр. 1-2, с. 124-132.

²⁶ Спасовска, Л. Цит. съч.

регистрира, че само 14% от жените биха родили детето си ако забременеят. Така липсата на работа и реализация, икономическата нестабилност и цялостната неуредица в България се превръщат в трансформатори на семейните отношения, брачното и репродуктивно поведение на жените.

Лиляна Спасовска представя данни от национално ЕСИ „Проблеми на семейството в Република България” (1991), очертаващи основните проблеми на българите. Сред тях най-важния е ниският стандарт на живот, посочен от 33% от изследваните лица; близо 27% от респондентите декларират безработицата като основен проблем; влошените семейни отношения в резултат от нараснали житейски трудности биват посочени от около 15% от анкетираните (останалите дават своя отговор за продоволствената криза, тежък жилищен проблем и др.). Основните липси на респондентите и техните семейства са съсредоточени основно в доходите за текуща издръжка – лисват на 49% от изследваните лица, т.е. почти всеки втори не може да задоволи основните си физически и социални потребности; средства за големи разходи (34%); удобно жилище (26%); спестявания (26%); добро обзавеждане (22%); битова техника в помощ на домашния труд (23%); вещи за задоволяване на културните потребности и др. (11%). И само на 6,7% от респондентите нищо съществено не им липсва.²⁷

Българското семейство се оказва един от основните елементи на обществената система, който за 28-годишния период на Преход, бе директно повлиян (в негативна посока) от промяната на обществения модел. Основанията за тази теза произтичат от няколко основни факта: първо, намаление на семействата у нас; второ, намаление на пълните нуклеарни семейства; трето, разпадане на традиционния тип семейство с две деца; четвърто, нарастване на двучленните семейства, а тази тенденция алармира както за отложена раждаемост и здравословни проблеми на двойките в репродуктивна възраст, така и за фактически отказ на част от тях изобщо да имат деца; пето, двойно нарастват безбрачните семейства; шесто, осъществява се и се утвърждава процес на разделяне на брака от родителството.

Раждаемостта в България през последните десетилетия алармира както за деформиране на репродуктивното поведение в посока на рязко свиване на раждаемостта (като „отбрана” от и отговор на всеобщата финансова несигурност), така и за невъзможност да се осигури просто възпроизводство на българския народ, както и за задълбочаване на демографската криза/катастрофа в страната. По данни от авторово непредставително изследване „Съвременната българка пред избор на алтернатива в колизията „семейство-кариера”, проведено през 2013 г., при младото и зряло поколение жени съществува „пропасть” и голяма разлика между желани и реални деца (репродуктивната им реализация не отговаря на тяхната индивидуална репродуктивна норма и поради това правят компромиси с нея) – повод за лична майчинска неудовлетвореност и вътрешноличностен конфликт, породен от неизпълнение на една от основните функции и роли на жената.

Жената и икономиката

Новият социоисторически контекст в началото на Прехода изправиха българските жени пред реструктурираща се икономика, ширеща се безработица (достигаща 21% през 1993 г.²⁸ – като жените са близо 2/3 от всички безработни), тежка икономическа криза, масови фалити на фирми и банки²⁹, инфлация и нисък социален стандарт, масови безредици и протести. Всичко това реорганизира женското битие и житие, като предопредели трудната, а при някои и невъзможна професионална, а до голяма степен и личностна-семейна реализация.

²⁷ Спасовска, Л. Цит.съч., с. 101.

²⁸ НСИ. 129 години българска статистика. 2009, с. 12.

²⁹ Стоянова, М. Фалитът – старият нов демон. Троян, 2011. 318 с.

Икономическите сътресения в страната извадиха не малка част от безработните жени и ги включиха в редиците на сивата икономика, където работят без трудов или граждански договор, с ниско заплащане, с работно време, надхвърлящо 8 ч., в нездравословни условия на труд и т.н. Еманципацията, характерна за предишния строй, практически бе отхвърлена поради идеологически причини и заменена от принципите и механизмите на пазара, и конкуренцията, и равните възможности³⁰.

Високите равнища на безработица, заедно с липсата на пари, както и тежката социална среда и несигурност в България се превърнаха в основните причини за масовата емиграция (особено към Западна Европа, САЩ и Канада) след началото на промените.

Важно е да се спомене, че въпреки институционалните усилия към постигане на равнопоставеност в труда, съвсем актуална е тенденцията жените и мъжете да работят в различни отрасли и професии. И на българския пазар на труда, по аналогия на европейския и световен, продължава да съществува сегрегация по пол. Това бе и една от основните констатации на изследването „Жените, мъжете и условията на труд в Европа”, проведено от Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд³¹. Изследването установи, че мъжете като цяло преобладават в сферите на строителството (91%), транспорта (80%) и промишлеността (69%), а жените доминират в отраслите на здравеопазването (77%) и образованието (67%).

Не може да се отрече, че традиционните стереотипи за типично „мъжки” и „женски” професии претърпяха предефиниране, съпътствано от все по-често навлизане на жените в смятаните, преди десетилетия, т. нар. мъжки професии (бизнесмени, адвокати, архитекти, инженери и др.), както и обратното – мъже в женски професии като учител, готвач, секретар, фризьор и т.н. Емпиричните изследвания от последните години у нас обаче потвърждават тенденцията жените да са по-често съсредоточени в секторите на образованието (учители, възпитатели), здравеопазването (детски лекари, медицински сестри) и социалните услуги, като служители в държавна/общинска администрация и в частни фирми (секретари, експерти, инспектори, оператори), работници в сферата на услугите (продавач-консултанти, касиери, дейности по почистване, отглеждане на деца и възрастни хора) и т.н.

В заключение може да се каже, че технико-технологичното развитие, заедно с обществената трансформация в България от последните две десетилетия, предефинираха ролята „работещ”. Те я модернизираха, като положили нови ролеви очаквания към настоящото и потенциалното българско производително население. Модернизацията на работния процес (като технологии, техника и организация) доведе до търсене на високообразована и квалифицирана работна ръка дори и за по-нискостатусните професии и длъжности. Комбинацията от свиване на българската икономика, от една страна, и повишените изискванията към работната сила (по-висока образователна и професионална подготовка, квалификации, опит, по-стриктен контрол върху изпълнение на трудовите дейности), от друга, очертават не само покачващия се човешки капитал сред представителите на свиващата се средна класа, но и бариерите пред увеличаващия се дял на хората, принадлежащи към ниската класа – бариери пред трудовата реализация най-вече пред тези с ниско образование, без квалификация, с нископрестижни професии. Българското общество промени ценностната си нагласа към категориите „труд”, „професионална реализация” и „кариера”.

³⁰ Владимирова, К. Преходът на България към пазарна икономика и европейска интеграция: смяна на политиките от „еманципация” и развитие на жените към „равни възможности” за жените и мъжете. В: Пол и Преход. С., Център за изследвания и политики за жените, 2007, с. 34.

³¹ Eurofound (2013), Women, men and working conditions in Europe, Publications Office of the European Union, Luxembourg. Анализът се основава на данни от петото проучване на условията на труд в Европа, проведено през 2010 г.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ретроспективният преглед на социално-икономическото положение на българската жена, представен в статията, по същество проследява многоспектърността и широкомащабността на процесите, съпътстващи предефинирането и модифицирането на изпълняваните от жените социални роли – *във* и *извън* семейството. С основание може да се твърди, че промяната в ролевия репертоар на жените е невъзможно да се случи без изменения в семейната среда и семейните отношения, трудовата и професионална дейност, културните и морални стереотипи, общественото мнение и нагласите към жената по принцип. Те са основните генератори и трансформатори на образа и ролевия репертоар на българката.

References:

1. **Vladimirova, K., 2007:** Prehodat na Bulgaria kam pazarna i ekonomika i evropeyska integratsia: smyana na politikite ot „emantsipatsia” i razvitie na zhenite kam „ravni vazmozhnosti” za zhenite i mazhete. V: Pol i Prehod. S., Tsentar za izsledvania i politiki za zhenite, 2007. 180 s.
2. **Vladimirova, K., 2011:** Razshiryavane po leto na trud na zhenite: vazproizvodstvo i profesionalna realizatsia. V: Daskalova, Kr. i T. Kmetova. Pol i Prehod: 1938-1958. S., Tsentar za izsledvania i politiki za zhenite, 2011, s. 279-298.
3. **Daskalova, Kr., 1999:** Feminizam i ravnopravie v balgarskia XX v. V: Mayki i dashteri. S., Polis, 1999, s. 80-105.
4. **Dimitrova, M. i T. Kotseva, 1999:** Ravenstvoto na grazhdanite i neravenstvoto na zhenite. Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation, 1999.
5. **Dinkova, M. i kol., 1976:** Savremennoto balgarsko semeystvo. S., Otechestven front, 1976. 300 s.
6. **Zhekova, V., 2002:** Sotsialni normi i traditsii v reproduktivnoto povedenie na balgarite prez vtorata polovina na XX v. S., Akad. izd. „Prof. Marin Drinov”, 2002, s. 33-72.
7. **Zarcheva, L., 1973:** Uchastiето na zhenite v obshtestvenoto proizvodstvo. V: Duhteva, P. i D. Gerova (sast.). Balgarkata. S., Partizdat, 1973, s. 141-151.
8. **Mizov, Maksim, 2010:** Balgarkata, prehodat kam demokratsia i vlastta. V: Pachkova, P., An. Nikolova i G. Popova. Savremennata zhena – roli i obrazi. Blagoevgrad, UI „Neofit Rilski”, 2010, s. 15-28.
9. **Mirchev, M., 2009:** Sotsialna dinamika i tsivilizatsionno razsloyavane. Vazproizvodstvoto na naselenieto, choveshkia kapital i trudovite resursi v Bulgaria. S., M-8-M, 2009. 544 s.
10. **Mihova, G., 1995:** Semeynite otnoshenia pri bezrobotitsa. // Naselenie, 1995, br. 1-2, s. 124-132.
11. NSI. 129 godini balgarska statistika. 2009. Dostapno na www.nsi.bg.
12. NSI. Prebroyavane na naselenieto i zhlishtnia fond v Republika Bulgaria 2011. 2012. Dostapno na www.nsi.bg.
13. **Rangelova, R., 2011:** Promeni v iкономичесkia i sotsialnia status na zhenite v Bulgaria (1938-1958). V: Daskalova, Kr. i T. Kmetova. Pol i prehod: 1938-1958. S., Fondatsia „Tsentar za izsledvania i politiki za zhenite”, 2011, s. 13-38.
14. **Spasovska, L., 1980:** Semeystvoto. Sotsiologicheski ocherk. S., Partizdat, 1980. 206 s.
15. **Stoichkova, T., 2009:** Zhenite v sotsialisticheska Bulgaria – obrazi i politika. // Nota Bene, № 12, 2009.
16. **Stoyanova, M., 2014:** Konflikтите през prizmata na sotsiologiyata. S., Izdatelski kompleks – UNSS. Vtoro dopalнено i preraboteno izdanie. 2014. 421 s.
17. **Stoyanova, M., 2011:** Falitat – stariyat nov demon. Troyan, 2011. 318 s.

18. **Toflar, Al., 1991:** Tretata valna. S., Izd. kashta „Peyo Yavorov”, 1991, 576 s.
19. Eurofound, Women, men and working conditions in Europe, Publications Office of the European Union, Luxembourg. 2013.